

1-тақырып

ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҢ ТҮСІНІГІ, ПӘНІ ЖӘНЕ ЖҮЙЕСІ. ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАТЫНАСТАР

Мақсаты: Студенттерде Мемлекеттің экологиялық функциясы. Қоршаған табиғи орта құқық объектісі ретінде. Экологиялық құқықтың түсінігі мен пәні. Экологиялық құқықтың әдістері. Экологиялық құқықтың жалпы және арнайы қағидалары. Экологиялық құқықтың жүйесі. Қазақстан Республикасының қазіргі құқық жүйесіндегі экологиялық құқықтың орны туралы мәліметтерді қалыптастыру

Мемлекеттің экологиялық функциясы. Қоршаған табиғи орта құқық объектісі ретінде. Экологиялық құқықтың түсінігі мен пәні. Экологиялық құқықтың әдістері. Экологиялық құқықтың жалпы және арнайы қағидалары. Экологиялық құқықтың жүйесі. Қазақстан Республикасының қазіргі құқық жүйесіндегі экологиялық құқықтың орны. Экологиялық құқықтың басқа құқық салаларымен ара қатынасы. Экологиялық құқық қатынастарының түсінігі және мазмұны. Экологиялық қатынастардың түрлері. Экологиялық құқық қатынастардың субъектілері және объектілері. Экологиялық құқық қатынастардың пайда болуы, өзгертілуі және тоқтатылуы.

Мемлекеттің экологиялық функциясы.

Мемлекеттің функциялары адамның, қоғамның және мемлекеттің қарым-қатынасы, мемлекеттің жұмыс істеуіндегі қоғамның рөлі және мемлекеттің қоғамның дамуындағы рөлі тұрғысынан қарастырылуы тиіс.

Мемлекет функцияларын қарастырар болсақ, демократиялық мемлекеттің функциялары дегеніміз – қоғам үшін кейбір жалпы міндеттерді шешу қажеттілігінен туындайтын мемлекет қызметінің негізгі бағыттары. Функциялар мемлекеттің қоғамдағы мәні мен мағынасын сипаттайды. Демек, демократиялық емес мемлекетте функциялардың шеңберінде белгілі бір міндеттер қоғамның барлық мүдделеріне емес, белгілі бір әлеуметтік топтардың мүддесі үшін жасалуы мүмкін.

Мемлекеттің экологиялық функциясы қазіргі заманға сай мемлекеттің ірі және тәуелсіз функцияларының бірі ретінде қарастырылады. Мемлекет және құқық теориясы әдебиеттерінде аталған функция кейде табиғат қорғау (қоршаған ортаны қорғау) функциясы деп аталады. Мемлекеттің экологиялық функциясының мазмұны табиғат қорғаумен ғана шектелмейді, оның мазмұны кеңірек. Қоғам табиғаттың және оның ресурстарына қатысты маңызды мәселелердің оңтайлы кешенді және бір мезгілде шешілуіне мүдделі. Демек, мемлекеттің экологиялық функциясының мазмұнына мемлекеттік меншіктегі табиғи ресурстарды қоғам мүддесі үшін басқару қызметі, сонымен қатар олардың сарқылуын болдырмау мақсатында табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану, қоршаған ортаны бүлінуден қорғау, жеке және заңды тұлғалардың құқықтары мен заңды мүдделерін сақтау мен қорғауды қамтамасыз етуге бағытталған іс-шаралар. Аталған функцияны іске асыру тиімділігін мемлекеттің ұтымды табиғат пайдалану, қоршаған ортаны қорғауды қамтамасыз етуінен көруге болады.

Табиғат пайдалануды және табиғатты қорғауды құқықтық реттеудің дамуын зерттеу – экологиялық функция қазіргі заманғы мемлекетке ғана тән функция емес екендігін көрсетеді. Мемлекеттің экологиялық функциясын жүзеге асыру қажеттілігі табиғат қорғау және қоршаған ортаны қорғау мәселелерін шешуге жеке әлеуметтік топтардың немесе қоғамның қажеттіліктерінің туындауына байланысты пайда болады. XX ғасырға дейін табиғат қорғау функциясы, негізінен, мемлекеттің меншік құқығын, экономикалық, әскери және салықтық мүдделерін қорғау функциясы арқылы дамыды.

Функцияны жүзеге асыру – бұл қоғам мен мемлекет алдында тұрған белгілі бір міндеттерді шешуге қатысты тәжірибелік қызмет.

Мемлекеттің экологиялық функциясы түрлі нысандар арқылы жүзеге асырылады. Нысан ретінде оны жүзеге асыру әдістері немесе тәсілдері түсіндіріледі. Мемлекет өзінің экологиялық функциясын жүзеге асыру кезінде құқықтық және ұйымдық әдістерді пайдаланады. Құқықтық әдістерге заңдар мен табиғат пен қоршаған ортаны қорғау бойынша басқа да нормативтік құқықтық актілерді қабылдау, құқық қолданушылық және құқық қорғау қызметтері жатады. Құқық қолдану қызметіне экологиялық құқықтық нормаларды жүзеге асыруға бағытталған арнайы уәкілетті

мемлекеттік органдардың қызметі жатады. Құқық қорғау қызметі дегеніміз – заңға сәйкес құқық қорғау шараларын қолдану арқылы құқықтарды қорғауға бағытталған арнайы уәкілетті органдардың қызметі. Демек, мемлекеттің экологиялық функцияларын жүзеге асырудың аталған нысандары арнайы билік тармақтары шегінде іске асырылады – заң шығарушы, атқарушы және сот.

Мемлекеттің қоршаған ортаны қорғау функциясының ұйымдастыру әдістеріне экономикалық шараларды қолдану (бюджеттік қаржыландыру, несие бөлу және т.б.), қоршаған ортаны ластаудың шекті мөлшерін белгілеу, экологиялық сараптама, экологиялық сертификаттау, қоршаған ортаны қорғауды жоспарлау, экологиялық бақылауды жүргізу және т.б. жатады. Ұйымдастыру әдістері құқықтық болып табылмаса да, олар қоршаған орта құқығында қолданылады және құқықтық шеңберде жүзеге асырылады.

Мемлекеттің экологиялық функцияны орындауы тиісті қоғамдық қатынастарды реттеу болып табылады. Қоршаған ортаға қатысты маңызды қоғамдық қатынастардың басым бөлігі экологиялық құқықпен реттеледі.

Қоршаған табиғи орта – құқық объектісі ретінде.

Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексіне сәйкес, қоршаған орта – атмосфералық ауаны, Жердің озон қабатын, жер бетіндегі және жер астындағы суларды, жерді, жер қойнауын, өсімдіктер мен жануарлар дүниесін, сондай-ақ олардың өзара іс-әрекетінен туындайтын климатты қоса алғанда, табиғи және жасанды объектілердің жиынтығы. Бұл қоғам мен қоршаған ортаның өзара әрекеттесу үрдісінде пайда болатын және шаруашылық қызметтің барлық ауыртпалығын сезінетін күрделі табиғи және әлеуметтік кешен.

Құқықтық қорғау объектісі ретінде қоршаған орта мынадай ерекшеліктерге ие болады:

- табиғи ортаға қарағанда қоршаған орта табиғи элементтердің адам қызметінің нәтижесімен үйлесетін сапалы жаңа құрылым болып табылады;
- егер табиғаттың сапасы табиғаттың өзімен қамтамасыз етілсе, қоршаған ортаның сапасы оны қорғау және қалпына келтіру арқылы жүзеге асырылады;
- табиғи орта аясында қорғаудың орталық объектісі экожүйе болып табылады, қоршаған орта саласында қорғау объектісі – адамның экологиялық игілігі, ал қоршаған ортаны қорғау – оған қол жеткізу құралы болып табылады.

Қоршаған ортаны қорғау саласындағы қатынастардың объектілері арасында «ерекше қорғалатын табиғи аумақтар, сирек табиғи ландшафттар, табиғи экожүйелер және өзге де табиғи объектілер» ерекшеленеді. Аталған объектілер «функционалды және табиғи өзара байланыста географиялық және өзге де белгілермен біріктірілген табиғи объектілер» ретіндегі «табиғи кешен» түсінігіне біріктірілуі мүмкін. Сонымен қатар заң шығарушы «экологиялық жүйе (экожүйе) – бірыңғай функционалды тұтастық ретінде өзара іс-әрекет ететін организмдердің және олар мекендейтін тіршіліксіз ортаның өзара байланысты жиынтығы» ретінде қарастырады.

Экологиялық құқықтың түсінігі мен пәні.

Экологиялық-құқықтық әдебиетте экологиялық құқық пәні мен мәніне қатысты пікірлердің бірлігі жоқ. Аталған мәселеге байланысты экологиялық құқықтың сала ретіндегі (кешенді не дербес) табиғаты туралы әртүрлі пікірлерді қамтитын көптеген түрлі тұжырымдар бар. Барынша дұрысы – экологиялық құқық – құқықтың жеке саласы ретінде қаралатын позиция саналады.

Құқық саласы ретіндегі экологиялық құқықтың түсінігі туралы ғылыми тұжырымдамалар жалпы шектерінде екі негізгі бағыт әкеледі. Бір авторлар экологиялық құқықты, құрамына экологиялық қатынастардың қилы түрлерін реттейтін құқықтың дербес бірнеше саласы кіретін, кешенді (біріктірілген) құқық салаларына жатады деп есептейді. Бұл ретте кешенді құқықтың кешенділігін қарау кезінде біртекті бағыт жоқ. Мысалы, экологиялық құқық құрамына кіретін құқықтың әрбір саласы, негізінде әртүрлі экологиялық объектілер жататын экологиялық қатынастардың дербес түрін реттейді. Сондықтан да жер, су, тау және т.б. құқықтары секілді құқықтың дербес салалары бар болып табылады.

Экологиялық құқық – экологиялық қатынастарды тиімді пайдалану, су өндірісі, табиғи қорларды қорғау, қоршаған табиғи ортаның сапасын қорғау, экологиялық қауіпсіздікке кепілдік беру, экологиялық құқықтарды қорғауды жүзеге асыру мақсатымен экологиялық қатынастарды реттейтін, экологиялық құқықтық нормалардың жиынтығын біріктіретін, біріктірілген құқықтық тұтастық (құқықтың кешенді саласы). Не экологиялық құқықты қоғам мен табиғаттың өзара әрекеті саласында қалыптасатын қатынастарды, табиғатты ұтымды пайдалану, қоршаған табиғи ортаны

сақтау, қалпына келтіру және жағдайын жақсарту, экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мақсатымен қатынастарды реттейтін құқықтық нормалар жүйесі ретінде экологиялық құқықты қарастырады. Сондай-ақ қоршаған табиғи ортаны қорғау, табиғи ресурстарды пайдалану, ерекше қорғалатын табиғи объектілерді және аумақтарды (экожүйе объектілері мен аумақтары) қазіргі және болашақ ұрпақтың мүдделерінде қорғау мен экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы қоғамдық қатынастар реттелетін құқықтың кешенді саласы ретінде түсіндіріледі.

Сондай-ақ саланың атауы әлеуметтік экологияның ғылым ретіндегі білінуі мен мойындалуы құқық саласын экологиялық деп атаудың себебі ретінде қызмет ете алмайтындығының күшіне орай құқықтық реттеу объектісін білдіруі қажет екендігі туралы пікір бар.

Белгілі болғандай, соңғы жылдары аталған құқық саласындағы атаудың экологиялыққа өзгеруі, пәні қоғам мен қоршаған ортаның өзара әрекетінің оқылуы болған, экология бағытының бірі ретіндегі әлеуметтік экологияның әсерімен болды.

Кең мағынасында, «қоғам – табиғат» саласындағы қатынастардың барлығы – экологиялық құқық пәні деген көзқарасты қолдайтын ғалымдар сонымен бірге оны кең талқылаудың қауіптілігіне назар аударады, өйткені бұл жағдайда экологиялық құқықтың пәні – материалдық өндіріс процесінде туындайтын қатынастарға қосылатын болады. Құқықтық нормалаумен, негізінен, экологиялық құқық пәні бола алатын экологиялық қоғамдық қатынастардың қандай да болсын көлемі қамтылады. Заңдық нормалар негізінен сыртқы қадағалауға ұшырауы және өзінің жүзеге асырылуы процесінде қамтамасыз етіле алатын барлық қоғамдық қатынастарды реттеуге қабілетті болып табылады. Бұл ретте мемлекет бұндай қоғамдық қатынастардың шеңберін анықтай отырып, дамудың объективті қажеттіліктерінен шығады, белгілі рөлді субъективті факторда ойнай алады (аталған қатынастарды реттеу қажеттілігі қандай шамада түсінгендігін қосқанда). Сонымен қатар экологиялық қатынастардың мазмұны әрқашан жалпы қамтитын реттеуді талап ете бермейді және олардың бірнешеуін қатар реттеу мүмкін емес.

Экологиялық құқық ұғымын қарастырамыз.

О.Л. Дубовиктің пікірінше, экологиялық құқық – қоршаған орта немесе оның жекелеген компоненттерімен қоғам мен адамның өзара байланыстылығы саласында туындаған қатынастарды реттейтін құқықтың дербес кешенді саласы.

Б.В. Ерофеевтың пікірінше, экологиялық құқық – ортақ және жалғыз үйіміз – Жерде өмір сүретін адамдардың мүдделері үшін қоғам мен табиғат арасындағы үйлесімді қатынастарға қол жеткізу мақсатында арнайы экологиялық қоғамдық қатынастарды реттейтін құқықтық нормалардың жиынтығын құрайтын құқық саласы ретінде танылады.

М.М. Бринчук экологиялық құқық деп (қоршаған орта құқығы) – экологиялық-құқықтық идеяларға негізделген, табиғи ресурстарға меншік қатынастарын реттейтін, шаруашылық және басқа да қызмет үрдісінде қоршаған ортаны химиялық, физикалық және биологиялық әсерден қорғау мен табиғи ресурстарды ұтымды пайдалануды қамтамасыз ету бойынша заңды және жеке тұлғалардың заңды мүдделері мен экологиялық құқықтарын қорғау бойынша нормалардың жиынтығын таниды.

А.С. Стамқұлов экологиялық құқықты қоғам мен табиғаттың ара қатынасы саласындағы қоғамдық қатынастарды реттейтін құқықтық нормалардың жиынтығы ретінде санаған.

Д.Л. Байдельдиновтың пікірінше, экологиялық құқық – мемлекет пен оның субъектілері арасында табиғат пен жекеленген табиғи ресурстардың өзара байланысы нәтижесінде пайда болатын экологиялық қатынастарды реттейтін құқықтық нормалар жиынтығын құрайтын қазіргі уақыттағы жекеленген кешенді құқық салаларының бірі болып табылады.

Д.Л. Байдельдиновтың пікірінше, экологиялық құқық – табиғат ресурстарына меншік құқығы институты, табиғатты пайдалану құқығы институты, экологиялық сараптама институты, экологиялық құқық бұзушылық үшін жауаптылық институты сияқты т.б. институттардан тұрады.

О.Л. Дубовик экологиялық құқықты қоғам мен адамның қоршаған табиғи ортамен өзара әрекеті саласындағы қатынастарды реттейтін, құқықтың дербес кешенді саласы ретінде қарастырады және құқықтық жүйедегі экологиялық құқықтың орнын, экологиялық құқықтың басты мақсаты – бұл Жердегі өмірді сақтап қалу және адамның өмір сүруі үшін қажетті жағдайларды жасау екендігімен уәждей отырып, құқықтың үстіңгі /супер/ жоғарғы саласы ретінде анықтауды ұсынады.

Экологиялық құқық құқықтың кешенді саласы болып табылмайды, ол тек құқықтың жалпы жүйесіндегі дербес жеке құқық саласын қамтиды деп сипаттайтын тұжырым да даму үстінде болып табылады. Осылайша Ю.А. Вовк табиғатқорлық (экологиялық) құқық құқықтық реттеудің дербес

пәніне ие деп есептейді – біздің еліміздің табиғи қорлары мен табиғат объектілерін ұтымды пайдалану мен қорғау себебі бойынша өмір сүретін өзіндік қоғамдық қатынастар.

Бұл пән табиғаттың барлық объектілерінің, сондай-ақ табиғат пайдаланудың жалпы қағидаларының бірлігі мен ажырамас байланысының күшіне біртұтас. Өзге авторлар аталған тұжырымды қолдай отырып, біртұтас экологиялық қатынастар, экологиялық құқық бөлімдері: жер, су, орман, тау, фауналық, атмосфера-ауалық, табиғи-қорықтық және басқалар түріндегі арнайы құқықтық нысандар мен спецификалық ерекшеліктер тән ішкі дифференциацияға (жер, су, орман, тау, фауналық, атмосфералық ауа, табиғи-қорықтық және басқалар) ие деп есептейді.

Олардың пікірінше, экологиялық құқық түсінігіне бұндай бағыт құқықтың дербес (кешенді емес) саласы және оның ішкі дифференциациясы ретіндегі бірлігін қамтамасыз етеді.

В.В. Петров бұндай көзқарастарды ұзақ уақыт қолдамаған, соңғы жұмыстарында экологиялық құқық, оның пәнін ескере отырып, оны біртекті қоғамдық экологиялық қатынастар жиынтығы деп тұжырымдайды, сондықтан да оны құқықтың кешенді салаларына жатқызуға болмайды. Әдебиетте экологиялық қатынастар біртұтас болып табылмайтындығы әділетті түрде тұжырымдалады.

Дәл осылай, ғылымда экологиялық құқық мәнін, оның құқық жүйесіндегі орнын оптималды түсінудің белсенді ізденістері жүреді. Барынша дәлелденген болып, экологиялық құқықты салалық тармақтары бар, дербес құқық саласы (кешенді емес) ретінде қарастыратын авторлардың пікірі деп есептеуге болады.

Баяндалған дербес жеке құқық саласы ретінде – экологиялық құқық субъектілері арасында экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге, табиғи объектілер мен кешендердің қамтылатындығы, пайдалануы, ұдайы өндіріс, сондай-ақ қорғау, белгілі жағдайларда адамды қорғау, қоршаған ортаны зиянды әсерден сақтау, оның алдын-алу, жою, елдегі және оның аумақтарындағы экологиялық тепе-теңдікті, экологиялық және басқа да қажеттіліктерді қанағаттандыру үшін сақтау себебі бойынша туындайтын экологиялық қатынастарды реттейтін құқықтық нормалар жүйесін қамтитындығы туралы түйін жасауға мүмкіндік береді.

Экологиялық құқық көптеген ғалым-заңгерлердің пікірлерінше, құқықтың дербес жеке саласы деп танылады. Себебі, ол салыстырмалы түрде жас, жеке дара құқық саласының барлық белгілерін қамтыған.

1. Экологиялық құқықтың салыстырмалы түрде жас болуы және экологиялық заңдардың қарқынды түрде дамуы – XX ғасырдың соңғы ширегінде пайда болды;

2. Нормативтік актілердің мәтіндерінде жаратылыстану ғылымы терминологияларының көп мөлшерде қолданылуы: олар құқықтық реттеу объектілерін айқындап, экологиялық құқықтың қайнар көздеріндегі олардың маңызы мен байланыстылығын көрсету үшін биология, химия, физика және басқа да ғылымдарда (мысалы, биотоп, канцероген, зиверт, бэр, фуран, популяция, таксон және т.с.с.) өңделген терминдер мен ұғымдарды пайдалану;

3. Нормативтік материалдардың көлемділігі мен әртүрлілігі, экологиялық-құқықтық реттеу объектілері түрлерінің сан алуандылығы: қоршаған орта, жер, су, жануарлар және өсімдіктер әлемі, химиялық және биологиялық қару, гендік-инженерлік қызмет, отындарды даярлау және т.б., сәйкесінше, олардың әрқайсысына жеке-жеке заңдар, заңға тәуелді актілер, көптеген құқықтық нормалар арналған; кей жағдайларда ол нормалардың ерекшеліктері де сан алуан болып келеді (мысалы, модификациялық организмдерді қоршаған ортаға шығару ережелері немесе континентальді шельфте бұрғылау платформаларын залалсыздандыру ережелері), кейде олар нақты құқықтық институтты (лицензиялау) қалыптастырады;

4. Жария-құқықтық және жеке құқықтық реттеу әдістерінің бір-бірімен араласуы және өзара күшеюінің жоғары деңгейі: қоршаған ортаны қорғауда алғашқы әдіс кеңінен таралған, сондықтан да, императивті сипаттағы әкімшілік-құқықтық әдістер басым;

5. Көптеген құқықтық нұсқаулардың жаһандық сипаттамасы: бұл тек жаһандану процестерімен ғана түсіндірілмейді, ол қоршаған ортаның реттелетін объектісінің ерекшеліктеріне және оның бірқатар компоненттеріне байланысты болады (мысалы, мемлекеттер арасындағы Киот хаттамасының шешімдерін тек бірлесіп қана жүзеге асыруға болады);

6. Ұлттық экологиялық заңдардың ауқымды түрде халықаралық-құқықтық реттеу актілеріне тәуелділігі: экономикалық, экологиялық және басқа да тұрғыдағы адамзат үшін аса маңызды объектілер мен қызмет түрлеріне қатысты халықаралық құқықтық нормалар мен актілердің талаптары нақты бір елдің немесе бір топ елдердің ұлттық заңнамаларында көбінесе тиісті орындарын алып отыр;

7. Ашық түрде жүргізілуі: экологиялық құқық, біріншіден, адамдардың тіршілігін реттей келе, олардың табиғи ресурстарды пайдалану тәртібін қадағалап отырады, басқа салалардың жетістіктері

мен қателіктерін өз назарынан қалыс қалдыра алмайды, екіншіден, ол барлық азаматтар мен лауазымды адамдарға, мемлекет пен құқықтың басқа да субъектілеріне түсінікті болуы тиіс;

8. Құқықтық нормалардың жаңалығы және жаңарып отыруы: экологиялық құқықтың бұл қасиеттері оның жаңа мәселелерге қатысты жоғары дәрежеде мән беруін сипаттайды, сондай-ақ заң шығарушы мен құқық шығармашылығының басқа да субъектілерінің жаңа шешімдер қабылдауға даярлығын көрсетеді;

9. Келіспеушілік (экологиялық және экономикалық басымдылықтардың, мемлекет пен жеке тұлға мүдделерінің арасындағы, мемлекетаралық қатынастар арасындағы келіспеушіліктер); көптеген жағдайларда экологиялық қатынастарда әлі де болса шектеулі сипаттағы шараларды қолдануға тура келеді, бірақ көбінесе халықты жұмыспен қамтамасыз етуге және басқа да экономикалық мүдделерді қамтамасыз етуге көңіл бөлінуде, мысалы Батыс Еуропа елдеріне итбалық балаларының тері-жүндерін апаруда Ресей, Канада және АҚШ мемлекеттерінің мүдделеріне нұқсан келтіріледі;

10. Қоршаған ортаны қорғау міндеттерін шешу үшін басқа салалардың нормалары мен институттарын пайдаланудың жоғары деңгейде болуы: «қылмыстық-экологиялық құқық», «азаматтық, кәсіпкерлік құқықтарының экологияландырылған нормалары» деген терминдерді жиі кездестіруге болады;

11. Құқықтық реттеу пәнінің дәстүрлі объектілерді өзіне сіңіру жолымен тұрақты дамуы (реттеу аясын қоса алғанда), мысалы су, тау және жер құқықтары институттарының экологиялық құқыққа сіңіп кетуі арқылы қазіргі кездегі құқықтық жүйедегі «керемет сала» мәртебесін иеленуге талпыну;

12. Ғылым және техника жетістіктеріне тікелей бағынышты болуы, биология, генетика, медицина, физика, химия және басқа да жаратылыстану ғылымдарының жаңалықтары мен нұсқаулықтарына тікелей тәуелді болу (клон жасау, гендік-инженерлік қызмет, радиациялық қауіпсіздік, атом энергиясын пайдалану, химиялық қару және т.б. туралы заңдарды қабылдау қажеттілігі осы саладағы жетістіктерден туындаған).

Экологиялық құқықты құқық, ғылым саласы мен оқу пәні ретінде ажыратуға болады.

Экологиялық құқық ғылым ретінде экологиялық-құқықтық қатынастар, нысандар мен экологиялық-құқықтық сананы қалыптастыру және оны жетілдіру жолдары туралы құрылымдық ұйымдастырушылық білімді қамтиды. Дәл сол уақытта, экологиялық құқық заң білімінің аталған саласының пәні мен әдісі туралы, оның қалыптастыру көздері мен детерминанттары туралы, экологиялық құқықтың заң ғылымы салаларының жүйесіндегі орны туралы құқықтанушылардың тұжырымдарын өзіне қосады.

Экологиялық құқық оқу пәні ретінде мемлекеттік стандартқа сәйкесінше заң факультеттерінің барлық студенттері үшін міндетті оқытылуға жататын пән болып табылады. Атаған оқу пәні табиғат қорғау қатынастарын құқықтық реттеу туралы барынша аз қажетті деректерді қамтиды. Осымен байланысты экологиялық құқықтың оқу бағыты көлемі бойынша құқық саласына қарағанда барынша тар, және бұл экологиялық құқық ғылымына қатысты болып келеді. Бұл мемлекеттік стандарттармен қарастырылған аталған пәнді оқудың оқу уақыты көлемінде толық көлемде барлық экологиялық нормативтік-құқықтық актілерді (заңдар және заңға тәуелді зактілер, халықаралық құжаттар, шетелдік мемлекеттердің нормативтік-құқықтық актілері), сондай-ақ жекелеген дискуссиялық мәселелер бойынша теориялық зерттеулер материалдарын қарау мүмкін еместігімен негізделген.

Экологиялық құқықтың құқық саласы ретіндегі басты міндеті – табиғаттың тек жекелеген объектілерін ғана емес, барлық қоршаған ортаны біртұтас экологиялық жүйе ретінде сақтау. Экологиялық құқық қоршаған ортаға зиянды әсерлермен күрестің құқықтық әдістерін – экологиялық сараптаманы жүргізу, шаруашылық объектілерін орналастыру мен пайдалануға экологиялық талаптарды бекіту, қоршаған ортаға әсерді бағалау және т.б. қарастырады.

Құқық саласының дербестігі құқықтық реттеу пәнінің, атап айтқанда заң нормаларымен реттелетін нақты қоғамдық қатынастардың, сондай-ақ құқықтық реттеу әдістерінің болуымен анықталады.

Экологиялық құқық пәні – экологиялық нормалармен реттелетін, объектісі қоршаған ортаны қорғау және пайдалану мен оның жеке объектілерін пайдаланудан және қоғам мен табиғаттың өзара әрекетінен туындайтын қоғамдық қатынастар болып табылады.

Экологиялық құқық пәнін қоғам мен қоршаған ортаның өзара әрекеті аясындағы қоғамдық қатынастар, яғни экологиялық құқықтық қатынастар құрайды. Экологиялық құқық пәні ретінде бұл қоғамдық қатынастарды төмендегідей топтастыруға болады:

- 1) табиғи ресурстарды пайдалану аясында туындайтын құқықтық қатынастар;
- 2) қоршаған ортаны қорғауға байланысты құқықтық қатынастар.

Экологиялық құқықтың әдістері.

Құқықтық реттеу әдісі – бұл заң нормаларының қоғамдық қатынастарға әсер ету әдісі. Сәйкесінше, экологиялық құқық әдісі – қоршаған ортаны қорғау мен табиғат пайдалану саласындағы қоғамдық қатынастарға әсер ету әдістері мен амалдары, белгілі тәсілдері.

Құқықтық реттеу әдісінің ерекшеліктері: әдіс реттеу пәніне – нақты қоғамдық қатынастарға сәйкес келуінде; әдісте мемлекеттік ерік білінетінінде, өйткені дәл мемлекет құқықтық әсер етудің осы не басқа әдісін таңдайды; теорияда екі әдіс ерекшеленеді: императивті және диспозитивті, олардың әрқайсысы рұқсат беру, тыйым салу, құқық беру, рұқсат ету және өзге де құқықтық амалдар бөлігінде спецификалық белгілерге ие болып табылады; әрбір құқық саласына өзіндік әдіс тән, яғни құқықтық реттеудің императивтік және диспозитивтік бастаулардың үйлесімділігі, сәйкесінше әдіс құқық салаларын ажыратудың критерийлерінің бірі болып табылады.

Экологиялық құқықта мынадай әдістерді қолданады:

- императивтік (әкімшілік-құқықтық) және диспозитивтік (азаматтық-құқықтық);
- экологияландыру (күнделікті қоғам өміріндегі құбылыстарға жалпы экологиялық көзқараспен қарау, барлық адамзат баласының міндеті ретінде қоршаған ортаны қорғауды құқық нормаларымен реттелетін барлық қоғамдық қатынастар аясында қолдану);
- экономикалық ынталандыру әдістері.
- Қоғамдық қатынастарға әсер етудің императивтік әдіске тән әдістері болып – тыйым салу мен ұйғарым секілділері, ал диспозитивтік үшін – қарама-қарсы келісу, ұсыну әдісі танылады.

Бұл әдістер экологиялық қатынастарды реттеу үшін маңызға ие. Мысалы, топтық-әкімшілік жүйенің төрелігі кезеңі үшін экологиялық қатынастарды реттеудің дәл осы экологиялық әдісі сипатты болды. Тыйым салулар мен бұйрықтар жүйесі болды.

Сәйкесінше нарықтық қатынастарға өту кезінде диспозитивтік әдісті қолдану кеңейді: өндірістік-шаруашылық қызметте үлкен бостандық берілді.

Экологиялық құқықтың императивті әдісі.

Экологиялық құқықпен реттелген қатынастардың үлкен тобын билік пен бағыну қатынасы құрайды. Аталған қатынастардың билік жағы мемлекеттік биліктің құзыретті органы болып табылады (аумақтық немесе жергілікті өзін-өзі басқару органы) және де тараптар тең емес қатынастарда орналасқан: жариялық-құқықтық субъект жеке субъектіден құқықтық нормаларды санкциялар қолдану қаупімен орындауды талап етуге құқығы бар. Бұндай қатынастарды реттеу ол арқылы: қоғамдық қатынастардың мүшелерінің міндеттері белгіленуі; құқықтық тыйым салулар мен бұйрықтар енгізілуі; нормалауды жүргізу (мысалы, зиянды заттарды табиғи ортаға шығару, олардың шектік жол берілетін концентрациялары) императивтік әдіспен жүзеге асырылады, қоршаған ортаны қорғау саласындағы мемлекеттік бақылауды (экологиялық сараптама, сертификация мен лицензиялау) қамтамасыз ететін институттар құрады.

Императивті әдіс басқару тәртібін қамтамасыз ету үшін қолданылады және құқық субъектілерінің тең емес жағдайынан – билік ету мен бағыну қатынастарынан шығады. Жарты ғасырдан астам уақыт негізгі мемлекеттік билікке тек қана мемлекеттік (жалпыхалықтық) меншік төрелік етті, бұл, әрине, оларды басқарудың басымдылығы әкімшілік әдісін негіздеді. Оған табиғи байлықтардың «ақысыз», жаратылыстық пайда болуы, ереже ретінде, олардың пайда болуы мен табиғатта болуына адам еңбегінің үлесі жоқтығы туралы түсініктер әрекет етті.

«Айрықша» түсінігі табиғи қорлардың тек мемлекетке тиесілілігін білдірді. Табиғи қорлар мемлекеттен басқа біреудің меншігінде болуы мүмкін емес еді, оларға тек пайдалануға ғана жалға берілетін болды: оларды билеу әрқашан да мемлекеттің айрықша құқығы болып қалды. Заманауи жағдайда бұндай бағыттың оң жақтарымен бірге теріс жақтарының да көрінуі мүмкін: қор пайдалануды жоспарлау оңай болды, табиғат қорғау қызметін жүзеге асыру, өзімшілдік, жеке меншіктік табиғат пайдаланушыларды жену де оңайға түсті; алайда бұл факторлар күтілген нәтижеге әкелмеді, бірақ шаруашылыққа жол бермеу, табиғи қорларды экономикалық бағалауға көңіл бөлмеу, жауапсыздықты, құлдырауды туындатты.

Экологиялық құқықтың диспозитивтік әдісі.

Экологиялық құқық пәніне, алайда тек мемлекеттік-биліктік қатынастар ғана емес, сонымен қатар экологиялық қатынастардың тараптарының теңдігі мен еркінің автономиялығына негізделген қатынастар да кіреді. Құқықтық реттеудің негізгі әдістері бұл ретте рұқсат беру болып танылады.

Қоғамдық қатынастарды реттеудің диспозитивтік әдісі қатынастардың мүшелерінің теңдігін, меншіктің қол сұғылмаушылығын, шарттың бостандығын, жеке істерге қандай да бір ерікті қол сұғылушылықтың жол берілмеуін, бұзылған құқықтарды қалпына келтіруді қамтамасыз етуді, оларды соттық қорғауға мойындауға негізделеді.

80-ші жылдардың соңында біздің елімізде экологиялық қатынастарды басым әкімшілік әдістерінен экономикалық әдістерге өту қағидасы жарияланды. Бұл жолда аз нәрсе жасалынбаған: табиғат қорларын пайдаланғаны үшін, табиғи ортаны ластағаны үшін ақы белгіленген, тең дәрежеде жеке, мемлекеттік және меншіктің басқа да нысандары мойындалады және қорғалады, яғни біртіндеп қоршаған ортаны қорғаудың экономикалық механизмі, оның қорына материалдық мүддені енгізу жинақталып жатты.

Осы уақытта мемлекет табиғатты пайдалануды ұйымдастырудың әкімшілік тәсілдерінен бас тартпайды, керісінше кейбір жағдайларда қоршаған ортаны қорғау бағыттарының қолданылуын күшейтеді, олар: ластанумен байланысты әкімшілік айыппұлдар ұлғайтылады, табиғатты қорғау органдарының мемлекеттік жүйесі қалыптасады, қоршаған ортаның сапасын қалпына келтіру шаралары қолданылады, мемлекеттік экологиялық қадағалау күшейтіледі.

Экологияландыру әдістері

Экологияландыру әдістері дегеніміз – қоршаған орта мен қоғамдық қатынастарды үйлестіруге бағытталған ерекше, өзіне тән құқық әдістерінің саласы. Оны заңмен реттелетін жаһандық міндеттің енуімен байланысты қоршаған ортаны қорғаудағы қоғамдық қатынастар ретінде қоғамдық болмыстың шығуын ортақ қадағалайтын ортақ экологиялық тәсіл ретінде қарастырады.

Экологияландыру тәсілі адамның барлық қызметте қолданылатын табиғат заңын білуін, түсінуін және түсінбеуін есепке алу немесе есепке алмаудағы экологиялық құқық пәнінің ерекшеліктерімен байланысты. Бірақ объективті табиғат заңдары өздерінің түрін (көлемді) сақтап қалу (көлемді) не мезеттік саулық (төмендетілген) болуымен байланысты адам мен оның елемейін байланыстырады, яғни оның әр ісін табиғи қорлармен байланысты және байланысты емес жағдайларды экологияландырады.

Арнайы ресурстарды қолдануды реттейтін нормалар экологиялық құқықта негізгі компоненттерді оңтайлы қолдану, қоршаған ортаны қорғауғы ынталандыруды көтеру – маңызды рөл атқарады және көмек көрсетеді.

«Экологияландыру» әдісі – экологиялық талаптардың қоғам өмірінің барлық салаларына енуімен сипатталады. Осылайша Қазақстан Республикасының қоршаған ортаны қорғау және табиғатты пайдалану саласындағы талаптары қоршаған ортаны нақты компоненттеріне қатысты ғана емес, сондай-ақ заңды және жеке кәсіпкерлердің шаруашылық және өзге де қызметіне қатысты белгіленеді. Қолданыстағы заңнамада мемлекеттік органдардың басқару шешімдерін қабылдауы мен бақылау шараларын іске асыруда интеграциялық көзқарас байқалады.

Экологияландыру – жергілікті, өңірлік және жаһандық деңгейде табиғи ресурстар мен жағдайлардың тиімділігін арттыру немесе қоршаған ортаның сапасын сақтай отырып технологиялық, басқарушылық және басқа да шешімдер жүйесін тұрақты және дәйекті іске асыру процесі.

Экологияландыру әдісі келесі элементтерді қамтиды:

- қолданыстағы заңнамада экономиканы экологияландыру әдістерін бекіту (жасыл экономиканы ендіру);
- өндірісті экологизациялау және қалдықтарды жоюдың әдістерін тиісті технологияларды қолдану арқылы жүзеге асыру;
- ресурстарды пайдалануда тиімді әдістер мен технологияларды қолдану, атап айтқанда энергияны ұтымды пайдалану;
- нормативтік-құқықтық актілердің жобаларына экологиялық сараптама жасау;
- қоршаған ортаны қорғау бойынша жаңа эко-мәдениетті қалыптастыру.

Қазіргі жағдайда еліміздің экологиялық және экономикалық қауіпсіздігі, табиғатты ұтымды басқару тұрғысынан орнықты әлеуметтік-экономикалық даму мәселесі сапалы жаңа жолмен шешіледі.

«Жасыл» экономика экологиялық білім беру мен білім беруді дамытуды, қоғамдағы экологиялық мәдениетті қалыптастыруды, экономикалық дамудың «жасыл» дамуын алға жылжытуды білдіреді.

Әлемдік деңгейде «жасыл» экономикаға көшу мүмкіндігі Біріккен Ұлттар Ұйымы әзірлеген «Жасыл жаһандық жаңа келісім» шеңберінде 2008 жылы ұсынылды.

Біріккен Ұлттар Ұйымының қоршаған орта жөніндегі бағдарламасы жасыл экономиканы «қоршаған ортаның өзгеруі және экологиялық ресурстардың жетіспеушілігін елеулі түрде төмендету арқылы адамның әл-ауқатын жақсарту және әлеуметтік әділеттілікке бағытталған экономика. Жасыл экономика – тұрақты дамудың негізі» деп анықтады. 2013 жылы Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығымен бекітілген «Қазақстан Республикасының «жасыл» экономикаға көшуі жөніндегі тұжырымдама» қабылданды.

Жасыл экономиканың басты мақсаты – экожүйелерді және ұлттық және әлемдік экономикадағы олардың орнын, маңыздылығын түсіндіру болып табылады. «Жасыл экономика» сарқылатын ресурстарды үнемді тұтынуға және сарқылмайтын ресурстарды ұтымды пайдалануға бағытталған.

Жасыл экономиканың ерекшеліктері:

- табиғи ресурстарды тиімді пайдалану;
- табиғи капиталды сақтау және көбейту;
- қоршаған ортаның ластануын төмендету;
- төмен көміртегі шығарындылары;
- экожүйелік қызметтер мен биологиялық әртүрліліктің жоғалуын болдырмау;
- пайда табу мен жұмыспен қамтудың өсуі.

Жасыл инвестициялар сұранысы артып келеді, себебі ірі компаниялар таза энергияға және жерді қорғауға болатын басқа да экологиялық таза өнімдерге ұмтылуда. Жасыл инвестициялар қазір өте пайдалы бола алады, себебі бұл инвестициялық аймақ таяу болашақта табыс алу үшін әзірленген.

Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексіне сәйкес, экологиялық (жасыл) инвестициялар – бірліктердің белгіленген мөлшерін беруден, Парниктік газдар шығарындарына квоталар бөлудің ұлттық жоспарындағы квоталар көлемінің резервін басқарудан алынған қаражатты парниктік газдар шығарындыларын азайтуға немесе сіңірілуін арттыруға бағытталған жобаларға, бағдарламаларға және іс-шараларға инвестициялау.

Энергия өндірісінде қоршаған ортаның ластануын азайтуға ықпал жасайтын жасыл инвестициялар. Жасыл инвестицияларға энергия үнемдеудің қазба отындарынан қоршаған ортаны аз ластайтын электр энергиясының балама түрлеріне (мысалы, жел, күн, ядролық, гидроэнергетика) немесе тікелей энергия көздеріне (мысалы, биоотындар) ауыстыру жатады. Жаңартылатын энергетика технологияларына «жасыл» инвестициялар әлемдік жаһандық құбылысқа айналды. Жаңартылатын энергия көздерін дамытудың негізгі себептері – энергетикалық және экологиялық қауіпсіздік, қоршаған ортаны қорғау, жаңартылатын энергия көздері үшін әлемдік нарықты жаулап алу, болашақ ұрпақ үшін өздерінің энергетикалық ресурстарын сақтау.

Қазақстан Республикасының «Жаңартылатын энергия көздерін пайдалануды қолдау туралы» 2009 жылғы 4 шілдедегі N 165-IV Заңына сәйкес, жаңартылатын энергия көздері – табиғи жаратылыс процестері есебінен үздіксіз жаңартылатын энергия көздері, олар мынадай түрлерді қамтиды: күн сәулесінің энергиясы, жел энергиясы, гидродинамикалық су энергиясы; геотермальдық энергия: топырақтың, жерасты суларының, өзендердің, су айдындарының жылуы, сондай-ақ бастапқы энергия ресурстарының антропогендік көздері: биомасса, биогаз және электр және (немесе) жылу энергиясын өндіру үшін пайдаланылатын органикалық қалдықтардан алынатын өзге де отын.

Өндірісті экологизациялау және қалдықтарды кәдеге жаратудың тиісті әдістерін тек тиісті технологияларды қолдану арқылы енгізу.

Қалдықсыз өндіріс принципі жабық тізбектегі табиғи экожүйелерден алынған. Табиғи заттардың циклі қалдықтарды толықтай қолдану арқылы оның әртүрлі нысандарында өмір сүреді. Әртүрлі ақпарат көздерін талдау нәтижесінде біз өндірісті экологияландырудың бірнеше негізгі принциптерін анықтай алдық:

- Қоршаған ортаға зиянды заттардың шығарындылары мен шығарындыларын азайтатын немесе азайтатын технологиялық үдерістер мен схемаларды әзірлеу және енгізу, ең аз қорлардың бірі ретінде зиянды тұщы су заттарын ластаудан сақтау және қорғау үшін су айналымы циклдары мен дренаж жүйелерін құру.
- Өндіріс және тұтыну қалдықтарын қайта өңдеу жүйелерін жобалау және енгізу, қайталама материалдық ресурстардың негізгі өндірістік циклге қайта оралуы.
- Дәстүрлі өнімдерді алу және қалдықтарды жою үшін түбегейлі жаңа процестерді жасау және енгізу.
- Кәсіпорындар қалдықтарды өңдеуге байланысты өңірлік өндірістік кешендерді құру. Мұндай кешендер ресурстарды өндіру және өңдеу өнеркәсібінде бар.

Нормативтік құқықтық актілердің жобаларына экологиялық сараптама жасау. Нормативтік құқықтық актілердің жобалары, кешенді және мақсатты бағдарламалар, аумақтарды дамытудың бас жоспарлары, ұлттық экономиканың салаларын дамыту схемалары және т.б. экологиялық сараптамаға тартылуы мүмкін.

Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексінің 47-бабына сәйкес, іске асырылуы қоршаған ортаға теріс ықпал етуі мүмкін Қазақстан Республикасының нормативтік құқықтық актілері, нормативтік-техникалық және нұсқаулық-әдістемелік құжаттардың жобалары міндетті мемлекеттік экологиялық сараптама объектілеріне жатады.

Қалың бұқара арасында қоршаған ортаны қорғау бойынша жаңа эко-мәдениетті қалыптастыру. Халық арасында энергияны, суды және басқа да табиғат ресурстарын пайдалануға үнемшілдікпен қараудың жауапты сезімін қалыптастырып, тұрмыстық қалдықтарды одан әрі өңдеу үшін оларды бөлек жинау әдетін сіңіру қажет.

Қазақстан Республикасының «жасыл» экономикаға көшуі жөніндегі тұжырымдамасына сәйкес: «Қазақстан қоршаған ортаны қорғау және ресурстарды ұтымды пайдалану тақырыптарына жеткілікті назар аударуды қамтамасыз ету үшін олар бойынша бастауыш мектептер мен мектепке дейінгі мекемелерде оқу жүзеге асырылатын оқу жоспарларын қайта қарауды ұйымдастыра алады. Бұл өскелең ұрпақтың табиғи ресурстарға ұқыпты қарау мәдениетін тәрбиелеуге мүмкіндік береді және балалар алған білімін өздерінің ата-аналарына айтатындықтан, қосымша пайда әкеледі

Халықтың ресурстарды пайдалану мәселелері мен экологиялық проблемалар туралы хабардар етілуін арттыруда кең әлеует жатыр. Атап айтқанда, жылыту және мұздату жүйелерін пайдалану, қалдықтарды кәдеге жарату және су пайдалануға қатысты мінез-құлық модельдерін өзгерту елді алға қойылған мақсаттарға жету үшін айтарлықтай жақындата берген болар еді. Көптеген елдер осы міндетті орындау үшін білім беру бағдарламаларын мемлекеттік телевизия мен радиодан таратуды ұйымдастырады».

Экономикалық ынталандыру әдістері

Экологиялық құқықтың субъектілерін қоршаған ортаны қорғау заңнамасында көзделген талаптарды орындауға ынталандыруға бағытталған ерекше құқық құралы ынталандыру әдісі болып табылады.

Экономикалық ынталандыру әдісі – табиғатты қорғау заңнамасының субъектілерін (әдетте табиғат пайдаланушыларды) ынталандыруға және қоршаған ортаны қорғау заңнамасының талаптарын тиімді орындау жөнінде шаралар қабылдауға бағытталған ережелерді белгілеу болып табылады. Бұндай ережелерге, атап айтқанда, қоршаған ортаның жағдайына теріс әсерін анықтайтын төлемдерді қарастыру жатады; салық және табиғат қорғау, аз қалдықты және қалдықсыз технологиялар мен өндірістерді енгізу, орта ресурстарды пайдалана отырып, басқа да іс-шараларды жүзеге асыру, экологиялық салдарын қамтамасыз ету, оның ішінде мемлекеттік және басқа да кәсіпорындардың, мекемелер мен ұйымдардың, көзделген басқа да жеңілдіктер белгілеу; белгілі бір тұлғалардың (немесе объектілердің) салықтан босатылуы, мысалы, экологиялық қорлармен қорғалатын аудандар; ынталандыру және экологиялық таза өнімдер бағасының сыйақыларын тиімді пайдалану; экологиялық қауіпті технологияларды пайдалана отырып, экологиялық зиянды өнімдер және өндірілген арнайы салық енгізу; тиімді қоршаған ортаны қорғаумен айналысатын кәсіпорындар, мекемелер, меншік нысанына қарамастан, ұйымдардың жеңілдікпен несиелер алуы және енгізілуі; қоршаған ортаны тиімді қорғаумен айналысатын кәсіпорындар, мекемелер, меншік нысанына қарамастан ұйымдардың жеңілдікпен несие алып қолданылуы.

Экологиялық құқықтың жалпы және арнайы қағидалары.

Құқық – оның негізгі қасиеттерін және ерекшеліктерін сипаттайтын, құқықтың мәні мен әлеуметтік мақсатын көрсететін белгілі қағидаларға негізделіп қызмет етеді.

Экологиялық қатынастың барлық қатысушылары құқықтың қағидаларын басшылыққа алулары тиіс – заң шығарушы, атқарушы, сот билігі органдары, кәсіпорын, қалыптасқан қоғам және азаматтар. Осы қағидаларды сақтау мемлекеттің құқықтық және әлеуметтік сипатын, табиғатты ұтымды пайдалануды және қоршаған ортаны қорғауды, қоршаған ортаны қорғау мен адамның және азаматтың заңды мүдделерін қорғауды қамтамасыз ету үшін барлық іс-әрекеттердің тиімділігі бола алады.

Экологиялық құқық – негізгі салалық (салааралық) қағидалар мен жалпы құқықтық қағидалар негізінде қалыптасқан. Құқықтың мазмұнын анықтайтын жалпы қағидалар болып әлеуметтік әділдік және әлеуметтік бостандық қағидалары, теңдік (заң алдында теңдік), заңдық құқықтардың біріктірілуі және міндеттер, кінә үшін жауаптылық, заңдылық және т.б. қағидалар жатады.

Экологиялық құқықтың салалық қағидалары арнайы норма-қағидаларында және құқықтық нормамен талдау енгізілген арнайы норма-қағидаларында көрсетілуі мүмкін. Экологиялық құқық өзінің саласы ретінде жер, су және басқа да құқықтарды қосатынын ескере келе, бұндай қағидалардың қоршаған орта туралы заңнамада және салааралық заңнама актілерінде көрсетілуі мүмкін.

Экологиялық құқықтың қағидалары Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексінің «Қазақстан Республикасы экологиялық заңнамасының негізгі принциптері» атты 5-бабында бекітілген.

Қазақстан Республикасы Экологиялық заңнамасының негізгі принциптері:

- 1) Қазақстан Республикасының орнықты дамуын қамтамасыз ету;
- 2) экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету;
- 3) экологиялық қатынастарды реттеу кезіндегі экожүйелі көзқарас;
- 4) қоршаған ортаны қорғау саласындағы мемлекеттік реттеу және табиғи ресурстарды пайдалану саласындағы мемлекеттік басқару;
- 5) қоршаған ортаны ластауды және оған кез келген басқа жолмен залал келтіруді болдырмау жөнінде алдын алу шараларының міндеттілігі;
- 6) Қазақстан Республикасының экологиялық заңнамасын бұзғаны үшін жауаптылықтан бұлтартпау;
- 7) қоршаған ортаға келтірілген залалды өтеу міндеттілігі;
- 8) қоршаған ортаға әсер етудің ақылы болуы және оған рұқсат алу тәртібі;
- 9) табиғи ресурстарды пайдалану мен қоршаған ортаға әсер ету кезінде неғұрлым экологиялық таза және ресурс үнемдеуші технологияларды қолдану;
- 10) қоршаған ортаны қорғау жөніндегі мемлекеттік органдар қызметінің өзара әрекеттестігі, үйлесімділігі мен жариялылығы;
- 11) табиғат пайдаланушыларды қоршаған ортаны ластауды болдырмауға, азайтуға және оны жоюға, қалдықтарды кемітуге ынталандыру;
- 11-1) өндіріс және тұтыну қалдықтарын қайталама ресурстар ретінде пайдаланудың басымдығы;
- 12) экологиялық ақпараттың қолжетімділігі;
- 13) табиғи ресурстарды пайдалану мен қоршаған ортаға әсер ету кезінде ұлттық мүдделерді қамтамасыз ету;
- 14) Қазақстан Республикасы экологиялық заңнамасының халықаралық құқық принциптерімен және нормаларымен үйлесуі;
- 15) жоспарланып отырған шаруашылық және өзге де қызметтің экологиялық қауіптілігі презумпциясы және оны жүзеге асыру туралы шешімдер қабылдаған кезде қоршаған ортаға және халықтың денсаулығына әсерін бағалау міндеттілігі болып табылады.

Экологиялық құқықты дамыту қазіргі жағдайларда өте серпінді дамуда. Соған байланысты қағидалары да дамуда. Экологиялық құқық пен қолданымдағы заңнамалар саралануы жалпыдан салалық қағидалардың бөлінуіне әсер етеді.

Экологиялық құқық мына қағидаларға сәйкес негізделеді :

- 1) Өлеуметтік-экономикалық даму ісінде қоршаған ортаға келтірілетін зиянның алдын алу. Қоршаған ортаға зиян келтіретін немесе келтіруі мүмкін әрекетті жоспарлайтын және орындайтын тұлға мүмкін болатын зиянның алдын алу үшін заң талаптарына сәйкес керекті шараларды алдын ала қабылдауға және орындауға міндетті. Уәкілетті мемлекеттік органдар өз құзыретіне сәйкес осы қағидалардың орындалуын қадағалауды жүзеге асырады;
- 2) Экологиялық қатынастарды құқықтық реттеудегі кешенді тәсілдер. Бұл маңызды қағиданың мазмұны – барлық тарап қатынастарының реттелуіне, қоғам мен табиғаттың өзара әрекеттері саласының қалыптасуына, табиғатқа зиянды барлық әрекет түрлеріне және табиғатпен өзара қатынастағы барлық субъектілер құқығына байланысты;
- 3) Адам денсаулығы мен өмірін қорғау. Осыған сәйкес экономикалық және басқа да іс-шараларды жоспарлау керек және басқару кезінде шешімдер қабылдау қажет, халықтың өмірін сақтауды, қоршаған ортаның қолайсыз факторларының адам денсаулығына әсерін азайтатын немесе азайтатын нұсқалар мен әрекеттерді енгізу және қабылдау керек;
- 4) Табиғатты пайдалану мен қоршаған ортаны қорғауды құқықтық реттеу кезіндегі экожүйелік тәсілдер. Бұл қағида табиғаттағы әрекеттер мен құбылыстардың өзара байланысы жөнінде ескертеді. Ол жерді пайдалану, орман пайдалану, жер қойнауын пайдалану, суды пайдалану, басқа да табиғи ресурстарды пайдалану процесінде басқа табиғи объектілер мен қоршаған ортаны

қорғауға қойылатын талаптарды белгілеу арқылы жүзеге асырылады. Ол экожүйеде құбылыстар мен процестердің өзара байланысты болуын, қоршаған ортаны қорғау және табиғи ресурстарды пайдалану жөніндегі шараларды әзірлеуді және іске асыруды және олардың әрқайсысының қолайлы ортаға құқықтарын қадағалау үшін жеткілікті көлемде болуын қамтамасыз етеді. Ол экологиялық құқықтың даму саласына сәйкес жүзеге асырылуы мүмкін. Ол экологиялық бақылау, жоспарланатын қызметтің қоршаған ортаға тигізетін ықпалын бағалау, экологиялық бағалау, қоршаған ортаны қорғау және табиғатты пайдалануды лицензиялауды жүзеге асыру құралы болып табылады. Бұл қағида әлі де тиісті түрде реттелмеген және қамтамасыз етілмеген, себебі қоршаған ортаны қорғау туралы заңнаманың дамуы жеке табиғат ресурстарын – жерді, жер қойнауын, суды, ормандарды және т.б. қорғау мен пайдалануды құқықтық реттеуге салалық көзқараста басымдыққа ие болды. Салалық көзқарас шеңберінде табиғатта интеграцияланған объект ретінде құбылыстар мен процестердің өзара әрекеттесу факторлары бағаланбаған және сәйкесінше міндетті болып есепке алынбаған;

5) Қоршаған ортаны қорғау – әр адамның міндеті. Бұл қағиданың негізі ҚР Конституциясы болып табылады, осыған сай әр адамның табиғат пен қоршаған ортаны сақтап қалуы және табиғи ресурстарға ұқыптылықпен қарауы тиіс. Оның мазмұнына тек табиғатты қорғау емес, экологиялық білім мен тәрбиелеу шаралары міндеттілігі мемлекетпен шешілуі тиіс.

6) Қазіргі және болашақ ұрпақтың экологиялық мүдделерін есепке ала отырып, жерді және басқа да табиғи ресурстарды иелену, пайдалану және иелігіндегі өкілеттіктерін жүзеге асыру еркіндігі. Меншік иесінің өкілеттіктерін жүзеге асыруда еркіндік қағидаты, егер ол қоршаған ортаға зиян келтірмесе және басқа адамдардың құқықтары мен заңды мүдделерін бұзбаған болса, қамтамасыз етіледі;

7) Табиғи ресурстарды ұтымды пайдалануды қамтамасыз ете отырып, қоршаған ортаға зиян келтірмейтін табиғатты басқару қазіргі және келешек ұрпақтардың мүдделерін, ұлттық табиғи ресурстардың ұзақ мерзімді реттілігін сақтап қалу шарты қамтамасыз етілуі керек. Бұл қағиданы ұстану тұрақты даму мәтінінде қарастырылған;

8) Тұрақты экологияға негізделген экономикалық және әлеуметтік даму. Оның мазмұны қазіргі және болашақ ұрпақ мүдделеріне сай меншіктік және басқарушылық жағдайындағы экологиялық талаптар қамтамасыз ететін есептерді анықтайды;

9) Табиғатта экологиялық балансты сақтау және қорғау тек адамзаттың дамуының ғана емес, оның өмір сүруінің маңызды құрамдас бөлігі. Қоршаған ортаға келтірілген залалды болдырмау, табиғи ортаның бұзылған күйін қайта қалпына келтіру – экологиялық реттеу негізінде қамтамасыз етіледі;

10) Экологиялық ақпаратты алу еркіндігі. Қоршаған ортаның жағдайы жөнінде толық, сенімді және уақытылы ақпарат антропогендік әрекеттердің әсер етуі кезінде ашық және қолайлы болады. Осындай ақпараттар мемлекеттік және басқа да құпияға жатпайды;

11) Азаматтардың жалпы табиғат пайдалануын қоспағанда, сондай-ақ заң актілерінде тікелей көрсетілген іс-әрекеттерді қоспағанда, кез келген ақы төленетін табиғи ресурстарды пайдаланғаны үшін табиғатты пайдалану төлемдері;

12) Қоршаған ортаға әсер ететін кез келген шаруашылық және өзге де қызметтің қоршаған ортаға әрекет етуге тиісті рұқсаты негізінде және қажет болған жағдайда мемлекеттік экологиялық сараптаманың оң қорытындысы болған жағдайда ғана қоршаған ортаға теріс әсер етудің жол берілу тәртібі;

13) Ластаушының төлемдері. Осы қағидаға сәйкес кез келген адам бұл төлемді өзінің қызметін жүзеге асыру барысында қоршаған ортаға теріс әсер еткені үшін төлеуге міндетті. Ол табиғатты қорғаудағы алдын ала ескерту экологиялық шараларын жүзеге асыру үшін ластаушы экономикалық мүддесі үшін жағдай жасау идеясына негізделген кезде төлемдерді орындайды.

Экологиялық құқықтың жүйесі. Экологиялық-құқықтық институттар.

Экологиялық құқық жүйесі – экологиялық заңнамалардың арнайы реттілігінде қарастырылған салалар жиынтығы. Экологиялық құқық жүйесі жалпы элементтер мен олардың салалары, институттары, нормалары арқылы түсіндіріледі.

Экологиялық құқықтың негізі – экологиялық құқық нормасы, яғни құзыретті мемлекеттік орган белгілеген жүріс-тұрыс ережесі болып табылады. Экологиялық құқық нормалары әртүрлі салаларға тиесілі болады. Одан азаматтық-құқықтық, әкімшілік-құқықтық, қылмыстық-құқықтық, мемлекеттік-құқықтық нормалар бөлінеді. Дегенмен құқықтық реттеу объектісінің ерекшеліктерін ескере отырып, бұл нормалар экология заңнамасында бекітіледі және нақты заңды мазмұнға ие

болады. Экологиялық құқық нормалары – реттейтін қатынастар ауқымына байланысты белгілі бір топтарға бөлінеді. Осыған байланысты экологиялық құқық институттары экологиялық құқықтың салаларын және жүйелерін бөліп шығарады.

Экологиялық құқық институттары – өзара бөлек топтағы қатынастарды реттейтін құқықтық нормалар жиынтығы. Экологиялық құқықта табиғатты пайдалану ақылығы, табиғи ресурстарға меншік құқығы, мемлекеттік экологиялық бақылау, экологиялық реттелу, экологиялық-құқықтық жауаптылық, азаматтардың экологиялық құқығы және басқа да институттар бөлініп қарастырылады.

Экологиялық-құқықтық қорғау объектілері түрлерінен бөлек экологиялық құқық нормалары жер, су объектілерін, орманды және жер қойнауын, жануарлар әлемін және атмосфералық ауаны құқықтық қорғаудағы экологиялық құқықтың салалары болып топтастырылады.

Экологиялық құқықтың барлық салалары мен институттары реттелетін қатынастар жағдайын есепке алып, екі жеке экологиялық құқықтық жүйеге бөлінген, оларға табиғатты қорғау және табиғи ресурстарды пайдалану құқықтары жатады. Табиғатты қорғау құқығында қоршаған табиғи ортаны жақсартуға, қалпына келтіруге, ұдайы жаңғыртылуды қамтамасыз етуге бағытталған жағдайды құқықтық реттеу қарастырылған. Табиғатты қорғау құқығы экологиялық реттеу, экологиялық бақылау, экологиялық-құқықтық жауаптылық, табиғатты пайдаланудың мемлекеттік реттелуі сияқты институттар заңда көрсетілген. Ал табиғи ресурстарды қорғау құқығында реттеудің пәні – шаруашылық іс-әрекеттермен байланысты табиғи ресурстардың маңызды жақтарын пайдаланумен сәйкес келетін экономикалық қатынастар. Табиғи ресурстар мен қоршаған ортаны қорғау шаруашылық іс-әрекеттермен байланысты табиғи ресурстардың реттелуін қамтамасыз етеді.

Экологиялық құқықтармен реттелетін қоғамдық қатынастар өздерінен құқықтық нормалардың бөлінуіне байланысты топтастырылатын үш негізгі бөлімдерге шартты түрде бөліп қарастырылады.

Экологиялық құқық оқу пәні ретінде үш бөлімнен тұрады, олар – жалпы, ерекше және арнайы бөлімдер.

Экологиялық құқықтың жалпы бөлімі – экологиялық құқық үшін маңызы бар институттар мен ережелерден тұрады. Бұл экологиялық құқықтың пәні мен әдістеріне: экологиялық құқықтың қайнар көздері, экологиялық құқық қатынастары, табиғи ресурстарға меншік құқығы және басқа да құқықтары, табиғатты пайдалану құқығы, қоршаған ортаны қорғау және табиғатты пайдалануды мемлекеттік реттеу, экологиялық сараптамалар, табиғатты пайдалану мен қоршаған ортаны қорғау кезіндегі экономикалық-құқықтық механизмдер, экологиялық заңнаманы бұзғаны үшін құқықтық жауаптылық жатады.

Экологиялық құқықтың ерекше бөліміне: жерді, атмосфералық ауа, су қоры, жер қойнауын, орман қоры, жануарлар мен өсімдіктер дүниесін, ерекше қорғалатын табиғи аумақтарды қорғау мен пайдалануды құқықтық реттеу жатады.

Ал, экологиялық құқықтың арнайы бөлімінің негізгі ерекшеліктеріне қоршаған ортаны халықаралық құқықтық деңгейде қорғау, Қазақстан Республикасының және шет елдердің экологиялық құқықтарына салыстырмалы-құқықтық талдау жасау жатады.

Қазақстан Республикасының қазіргі құқық жүйесіндегі экологиялық құқықтың орны. Экологиялық құқықтың басқа құқық салаларымен ара қатынасы.

Экологиялық құқықтың басқа құқық салаларымен қатынасы туралы мәселе құқық теориясы жағынан да, тәжірибе жағынан да барынша өзекті.

Конституциялық құқық қоршаған табиғи ортаны қорғау бойынша конституциялық нормаларды қарастырады; дәл осы құқық саласында аталған саладағы өкілді және атқарушы билік органдарының қызметін реттеуші негізгі ежерелер бекітіледі.

Әкімшілік құқықтың басқару, бақылау, әкімшілік жауапкершілік секілді институттары қоршаған ортаны қорғаудың экологиялық-құқықтық механизмінің бөлігін құрайды. Экологиялық құқық әкімшілік құқықтың аталған және басқа да институттарына негізделеді. Басқаша айтқанда, қоршаған ортаны қорғау бойынша экологиялық қатынастарға қолданылатын әкімшілік қатынастарды реттейтін нормаларды қарастырады.

ҚР ӘҚТК қоршаған ортаны қорғау саласындағы әкімшілік құқық бұзушылықтар үшін жауаптылықта белгіленген.

Экологиялық құқық бұзушылықтардың құрамы мен олар үшін белгіленген жауаптылық болса ҚР ҚК бекітілген.

Экологиялыққа қатынасты азаматтық құқықтың артықшылықты функциялары – қорғаушы және өтемақылық болып танылады. Экологиялық құқық бұзушылықтар үшін негізгісі – зиянды өтеу

болып табылады. Нарықтық экономика жағдайында экологиялық қатынастардың жетілуіне әсерін тигізетін шарттық құқық нормаларының рөлі артады. Азаматтық-құқықтық шарт жиі қоршаған табиғи орта мен табиғатты ұтымды пайдалануға қатысты құқықтық қатынастардың оптималды нысаны ретінде қарастырылады.

Ерекше маңызға – нормалары әкімшілік және қылмыстық құқықтың нормалары секілді ең алдымен экологиялық құқыққа қатысты қорғау функциясын атқарғанына қарамастан, қылмыстық құқық ие болады. Қылмыстық құқық нормалары экологиялық қылмыстық құқықтық қатынастардың құрамын қоршаған табиғи ортаға зиян келтіретін қоғамға қауіпті әрекеттер ретінде бекітеді.

Қоршаған ортаны қорғаудың негізгі қағидаларының бірі – халықаралық серіктестіктің қағидасы болып табылады. Тәжірибеде аталған салада басқа мемлекеттерде жиналған тәжірибеге ерекше назар аударылады, халықаралық экологиялық зерттеулер жүргізіледі. Халықаралық стандарттар есебімен, сондай-ақ табиғи ортаның сапасын нормалау талаптары қалыптасатын, шекті жол берілетін зиянды әсерлер нормативі жасалады (негізінен ауыл шаруашылығында агрохимикаттарды қолдану нормалары, әралуан энергетикалық объектілерге талаптар, радиоактивті заттарды пайдалануға, Жердің озон қабатын қорғауға талаптар айқындалады).

Экологиялық құқық үшін халықаралық құқықтың мәні туралы Қазақстан Республикасының қатысумен қабылданған, халықаралық шарттардың ережелерінің артықшылығын қарастыратын ҚР Экологиялық кодексінің 2-бабы куәлік етеді.

Экологиялық құқық жер құқығымен, тау, су және орман құқығымен тығыз байланысты, бұл табиғаттың біртұтастығымен, жердің қоршаған ортаның маңызды компоненттерінің бірі ретіндегі маңызымен және рөлімен уәжделген.

Экологиялық құқықтық қатынастар. Экологиялық құқық қатынастарының түсінігі және мазмұны.

Экологиялық құқықтық қатынастар – бұл қоршаған ортаны сақтау мен қалпына келтіру, табиғи ресурстарды тиімді пайдалану мен жүзеге асыру, қоршаған ортаға шаруашылық немесе басқа қызметтің кері әсерінің алдын алу және солардың салдарын жою бойынша экологиялық құқық субъектілері арасындағы туындайтын қатынастар.

Экологиялық қатынастар – қоғам мен табиғаттың өзара байланысы арасында дамитын қоғамдық қатынастардың өзіндік шеңбері.

Қоғам мен табиғаттың өзара байланысы аясына қайшылық, бірлік және күрес кіретін екі кіші жүйеге тарихи түрде бөлінеді:

- экологиялық;
- экономикалық.

Экологиялық қатынастар (табиғатты қорғау, табиғи ресурстарды тиімді пайдалану, адамды қоршайтын табиғи ортаны сауықтыру және жақсарту) – өзінің қалыптасуы бойынша қайталанатын. Олар табиғатты пайдалану бойынша адамның экономикалық қызметінің кері салдарының пайда болуына қорғаныш әрекеті ретінде туындайды.

Экологиялық қатынастардың түрлері.

Құқықтық реттеу саласына байланысты экологиялық құқықтық қатынастардың келесі түрлері бар:

1) Экологияны пайдалануды мемлекеттік реттеу саласында қалыптасатын экологиялық құқықтық қатынастар:

- табиғи ресурстарды есепке алу саласында (экологиялық мемлекеттік мониторинг, жер, орман, су кадастры, жануарлар әлемі нысандарының кадастры және басқаларын жүргізу бойынша құқықтық қатынастар);
- экологияны пайдаланудың рұқсат беру жүйесінің саласында (табиғи нысандарға құқыққа және олармен мәмілелерге құқықты тіркеу бойынша, экологияны пайдалану саласында кәсіпкерлік қызметтің сол немесе басқа түрлерін жүзеге асыруға құқықтарды тіркеу бойынша, суды пайдалану, орманды пайдалануға лицензиялау және басқалары бойынша құқықтық қатынастар);
- экологияны пайдалануды бақылау саласында (жер, су, орман және басқалары);
- құқықтарын соттық немесе әкімшілік қорғауда қолданатын мемлекет пен оның мүшелері сияқты, табиғатты пайдаланудың да экологиялық өркендеу режимін мемлекетпен қорғалу саласында.

2) Табиғи ресурстарға меншік құқығын жүзеге асыру саласында қалыптасатын экологиялық құқықтық қатынастар:

- табиғи нысандарды жеке меншікке алу бойынша (жер телімдерін сатып алу-сату, заңмен бекітілген тәртіпте жерлерді меншіктеу, азаматқа немесе заңды тұлғаға жеке меншікке жер телімдерінің бөлігін, онда орналасқан табиғи нысандар – су қоймалары, орман телімдері және басқаларымен бірге мемлекеттің беруі);
- меншік иесінің жер телімін және онда орналасқан табиғи ресурстарды іске асыруда өзінің құқықтарын жүзеге асыру бойынша;
- сатып алу-сату мәмілелері, айырбастау және басқа мәмілелер, сонымен қатар тиімсіз пайдаланылатын жерлерді алып қою немесе мәжбүрлі сатып алу жолымен жүзеге асырылатын, сол немесе басқа табиғи нысандарға меншік құқығын тоқтату бойынша.

Жер учаскесіне өмір бойы мұрагерлік меншік құқығы, немесе оны үнемі (мәңгі) пайдалану құқығы, немесе көрші жер телімін сервитут құқығында (шектеулі құқық) пайдалану ретінде берілетін, жерге және онда орналасқан табиғи ресурстарға нақты құқықтары саласында қалыптасатын экологиялық құқықтық қатынастар.

3) Табиғатты қорғау қатынастары табиғи нысандарының экологиялық ортамен олардың өзара байланысы кешенінде қорғауға байланысты туындайды. Қорғаудың тікелей нысандары бұл жерде экологиялық жүйелер, жеке табиғи кешендер мен аумақтардың жиынтығы ретінде табиғи орта болып табылады.

4) Табиғи ресурстық қатынастар – салалық. Олар экономикалық қажеттіліктерді қанағаттандыру көзі болып қызмет ететін, жеке қорғалатын табиғи нысандарға, табиғи ресурстарға қатысты қалыптасады. Бұл аспектіде оларға төмендегілер кіреді:

- жерді сақтау;
- жер қойнауын қорғау бойынша қатынастар;
- орманды қорғау;
- су қауіпсіздігі;
- жануарлар әлемін қорғау бойынша қатынастар;
- атмосфералық ауаны қорғау бойынша қатынастар

5) Материалдық экологиялық құқықтық қатынастар экологиялық құқықтық қорғауға жататын, нақты заттық нысандарға әсер етеді.

6) Процессуалдыға экологияны сақтау қызметін қамтамасыз ету жағдайлары жатады. Және, ақыр соңында, соңғы жіктелу. Реттеу экологиялық құқықтық қатынастар табиғатты қорғау бойынша іс-шараларды жүзеге асырудан қалыптасады. Мұндай іс-шаралар қоршаған ортаны қорғау бойынша заңмен бекітілген ережелерді орындамаған жағдайда қажет.

Экологиялық құқық қатынастарының субъектілері және объектілері.

Құқықтық қатынастардың құрамдас бөліктері – қатысушылар, нысандар және құқықтық қатынастардың мазмұны болып табылатын, белгілі ішкі құрылымы бар күрделі әлеуметтік құрылым.

Құқықтық қатынастардың қатысушылары (субъектілері):

- мемлекет;
- мемлекеттік органдар;
- жеке тұлғалар;
- заңды тұлғалар.

Заңнама Қазақстан Республикасын, мемлекеттік органдарды, жергілікті өзін-өзі басқару органдарын, жеке және заңды тұлғаларды экологиялық құқықтық қатынастар субъектілері ретінде таниды.

Халықаралық құқық субъектісі бола отырып, Қазақстан Республикасы бірқатар халықаралық шарттарға қол қойды, сондықтан ол өзінің табиғи ресурстарын шет мемлекеттердің қоршаған ортасына зиян келтірместен пайдалануға міндетті.

Мемлекеттік органдар экологиялық құқықтық қатынастарға қоршаған ортаны қорғауды басқару саласында қатысады. Олар қоршаған ортаны қорғау, қоршаған ортаның мониторингі және т.б. жөніндегі шараларды жоспарлауда әрекет етеді.

Заңды тұлғалар экологиялық-құқықтық қатынастардың қатысушылары болып табылады. Оларға негізінен қоршаған ортаны қорғау туралы заңнаманың талаптары арналған. Экологиялық құқықтық қатынастар саласында заңды тұлғаның құқықтық қабілеттілігі оны құру сәтінде пайда болады және оны тарату аяқталған кезде тоқтатылады. Заңды тұлғалар оларға табиғи ресурстарды меншікке немесе пайдалануға берген кезден бастап осы құқықтық қатынастарға қатысады.

Экологиялық қатынас субъектілері – Қазақстан Республикасының азаматтары, шетел азаматтары, азаматтығы жоқ адамдар. Жеке тұлғалар қоршаған ортаны сақтауға міндетті, ал әрбір адам қолайлы қоршаған ортаға құқылы.

Экологиялық құқықтық қатынастардың қатысушылары оған келесі түрде қатысады:

1) экологиялық құқықтар мен міндеттерді тасымалдаушылар;
2) табиғатты қорғау талаптары ұсынылатын шаруашылық немесе басқа қызметтің субъектілері (соның ішінде, табиғи ресурстардың меншік иесі жағдайында заңмен қарастырылған табиғатты пайдаланушылар);

3) қоршаған ортаны қорғау мен экологиялық құқықтарды қорғау саласында қызметті жүзеге асыратын тұлғалар.

Экологиялық қатынастардың объектілерін, шартты түрде үш санатқа бөліп қарастыруға болады:

- интеграцияланған объект – қоршаған орта;
- дифференциалды объект – жеке табиғи объектілер, яғни жер, жер қойнауы, жер үсті және жер асты сулары, ормандар, өсімдіктер мен жануарлар әлемі және т.б.
- ерекше қорғалатын объектілер: мемлекеттік табиғи қорықтар, табиғи қорықтар, ұлттық табиғи және дендрологиялық саябақтар, табиғат ескерткіштері, сирек кездесетін өсімдіктер мен жануарлар түрлері және олардың мекендеу орталары.

Табиғи объектілердің үш белгісі бар:

- табиғи шығу тегі;
- табиғаттың экологиялық жүйесімен өзара байланыс;
- сыртқы тіршілікті қамтамасыз ету функциялары.

Табиғи объектілерге мыналар жатады: жер, минералдық ресурстар, топырақ, жер үсті және жер асты сулары, ормандар, жануарлар әлемі, флора, микроорганизмдер, табиғи ландшафтар, мемлекеттік табиғи қорықтар, табиғи қорықтар, ұлттық табиғи және дендрологиялық парктер, табиғи ескерткіштер, сирек өсімдіктер мен жануарлар түрлері және олардың мекендейтін орталары, атмосфераның озон қабаты, жақын жердегі ғарыштық кеңістік.

Қазақстан Республикасыны Экологиялық кодексінің 7-бабына сәйкес қорғау объектілері болып табылады:

- жер, жер қойнауы, жер үсті және жер асты сулары;
- атмосфералық ауа;
- ормандар мен басқа өсімдіктер;
- жануарлар әлемі, тірі ағзалардың гендік қоры;
- табиғи экологиялық жүйелер, климат және Жердің озондық қабаты;
- ерекше қорғауға ерекше қорғалатын табиғи аумақтар және мемлекеттік табиғи-қорықтық қордың объектілері жатады.

Сонымен қатар қорғауға қорғаудың басқа да объектілері де жатады: табиғи, табиғи-антропогенді объектілер, табиғи экологиялық жүйелер, табиғи кешендер, табиғи ландшафтар, табиғи ресурстар, табиғи ортаның бөлшектері. Табиғи ортаның компоненттеріне жер, жер қойнауы, топырақ, жер үсті және жер асты сулары, атмосфералық ауа, өсімдіктер, жануарлар әлемі мен басқа ағзалар, сонымен қатар Жерде өмір сүру үшін қолайлы шарттардың жиынтығын қамтамасыз ететін, атмосфераның озондық қабаты мен жер айналасындағы ғарыш кеңістігі жатады.

Құқықтық қатынастардың объектілері болып сонымен қатар олардың субъектілерінің әрекеті де табылады. Осылай, мысалы, егер шаруашылық субъект бекітілген нормативтерден асып түсетін қоршаған ортаны ластауды жүзеге асырса, онда оған ағымдағы заңнамаға сәйкес жауапкершілік артылады, сонымен қатар сотқа оның әрекетінің тоқталуы туралы талап түсірілуі мүмкін. Бұл жағдайда құқықтық қатынастардың объектісі субъектінің әрекеті болады.

Экологиялық құқықтық қатынастар жиі жағдайда келтірілген объектілердің жиынтығын қосады. Мысалы, шығарындылар мен төгінділер нормативін бұзғаны үшін жауапкершілікке шаруашылық субъектісін тарту кезінде осы құқықтық қатынастар объектісіне жауапты субъектілер әрекеті мен қоршаған орта бөлшектерінің жағдайы жатады.

Экологиялық құқықтық қатынастардың мазмұнын осы құқықтық қатынастар қатысушыларының құқығы мен міндеттері құрайды.

Экологиялық қатынастар субъектілерінің құқығы заңмен қарастырылған мүмкін тәртіптің шегін көрсетеді:

- белгілі әрекетті (әрекетсіздікті) жасауға құқық;

- басқа құқық қатынастары субъектілерінен белгілі әрекетті және заңсыз әрекеттер мен оның салдарынан қорғауды талап етуге құқық.

Экологиялық құқықтық қатынастар міндеттері заңмен қарастырылған тиісті әрекеттер шарасын ұсынады, яғни заңмен қарастырылған белгілі әрекеттерді (немесе белгілі әрекеттерді жасамау) экологиялық құқықтық қатынастар субъектілерінің жасау міндеттері. Мысалы, ҚР Конституциясы әр азаматтың табиғат пен қоршаған ортаны сақтап, табиғи байлықтарға мұқият қарауын бекітеді (58-бап).

Экологиялық құқық қатынастарының пайда болуы, өзгертілуі және тоқтатылуы.

Экологиялық құқықтық қатынастардың туындауы, өзгеруі және тоқтатылуының негіздемесі заңдық фактілер болып табылады. Бұл – адамның еркі мен танымына тәуелсіз (заңдық жағдайлар) жасалған нақты шындықтың фактілері мен адамдардың танымдық қызметінің өнімдері (заңдық әрекеттер) болып табылатын әрекеттер. Экологиялық құқық қатынастарында осы заңдық фактілер түрлерінің әрқайсысының рөлі мен мәні алуан болып табылады. Экологиялық құқықтық қатынастардың туындауының едәуір кең таралған және жетекші негіздемелері шаруашылық және басқа экологиялық маңызды қызметті жүзеге асыру барысында экологиялық талаптарды сақтауға байланысты азаматтар мен заңды тұлғалардың әрекеттері болып табылады.

Заңдық фактілерді келесі топтарға бөлуге болады:

- құқық құрушылар, яғни экологиялық құқықтық қатынастардың туындауына негіз болатын әрекеттер мен жағдайлар (мысалы, бекітілген тәртіпте суды пайдалануға лицензия алуға азаматтың сұраныс беруі);
- құқықты өзгерту, яғни қалыптасқан құқықтық қатынастардың өзгеруін тудыратын әрекеттер мен жағдайлар (мысалы, осы нысанның телімдерін пайдалану құқықтарының шектеуін немесе тоқтатылуын тудыруы мүмкін, сол немесе басқа нысанды қорғаудың объективті қажеттілігінің туындауы);
- құқықты тоқтатушы, яғни экологиялық құқықтарын тоқтатуға әкелетін әрекеттер мен жағдайлар (мысалы, жануарлар әлемін қолданудың бекітілген мерзімінің өтуі, осы нысандарды пайдалану бойынша құқықтық қатынастарын тоқтатуға негіз болып табылады).

В.Д. Ермаков пен А.Я. Сухарев абсолютті және қатысты жағдайларды ажыратуды ұсынады. Олардың арасындағы айырмашылық біріншісі адамдардың еркіне толығымен байланысты емес (жер сілкінісі, су тасқыны), ал екіншісі тікелей адамның әрекетімен туындаған, бірақ оның еркінен тыс өтеді, мысалы, озондық қабаттың бұзылуы, климаттың өзгеруі және т.б.

Әрекет – экологиялық құқықтық қатынастардың туындауының едәуір кең таралған негіздемесі.

Олардың ішінде қолайлы емес қоршаған орта факторлары себебінен өмір мен денсаулыққа келтірілген зиянды өтету туралы шағымдардың көбеюін баса айтқан жөн. Сонымен қатар ерікті экономикалық сақтандыру жүйесінің дамуымен, біріншіден, қоршаған ортаны қорғаудың келісімдік нысанының рөлі артады. Экологиялық құқықтық қатынастардың негізгі өзгерістері ретінде ерекше қорғалатын табиғи аумақтың немесе экологиялық апат аумағының пайда болуы көрініс табуы мүмкін. Бұл жағдайда осындай аумақ шекарасында орналасқан табиғат пайдаланушының құқықтары мен міндеттерінің көлемі өзгереді – шаруашылық қызметтің кейбір түрлеріне тыйым салынуы мүмкін, басқа түрлеріне шектеу қойылуы мүмкін. Экологиялық құқықтық қатынастардың тоқтатылу негіздерін екі топқа біріктіруге болады: табиғат пайдаланушының еркіне байланысты жүзеге асатын (табиғи ресурсты пайдаланудан бас тарту және тиісінше, оны қорғау міндеттемелерінің тоқтауы) және мемлекеттік органдардың еркіне байланысты жүзеге асатын (мысалы, соттың шешімі негізінде табиғат пайдаланушы қызметін әкімшіліктік тоқтата тұру. Адамдардың өмірі мен денсаулығына қауіп тудыру, радиациялық апат немесе техногендік зілзала кезінде, қоршаған орта сапасына немесе жағдайына елеулі зиян келтіру және т.б. жағдайларда қолданылады).

Заңдық фактілер – әрекетсіздікті субъектілердің олар үшін міндеттелген экологиялық заңнама талаптарын бұзушылығы ретінде түсіну керек. Әрекетсіздік көбінесе мұнай- және газ құбырларының жарылуына, қоршаған ортаның ластануы мен жойылуын тудыратын басқа да техногенді төтенше жағдайлар мен апаттарға әкеліп соқтырады.

Экологиялық құқықтық қатынастардың туындауы немесе тоқтатылуы үшін кейде бірнеше заңдық фактілер (фактілер құрамы) қажет. Іске асуы қалдықтармен айналысуға байланысты өндірістік өнеркәсіптің құрылысы үшін – осындай нысанның жобалық құжаттамасының мемлекеттік сараптамасының оң қорытындысы, жер телімін беру туралы мемлекеттік билік органдарының актісі және т.б. берілетін құрылысқа рұқсат алу қажет.

Экологиялық құқық қатынастары туындауының басты негіздемелері тең құқықты заңды фактілер-әрекеттер болып табылады. Мұндайларға әдетте мыналар жатады: мемлекеттік органдардың актілері (зерттеу немесе қорғау немесе қалдықтар үшін немесе зиянды қалдықтарды орналастыру мақсатында табиғи нысанды пайдалануға мемлекеттік билік органдарының ұсынуы); келісім-шарттар (заңмен қарастырылған жағдайларда); соттық шешімдер (мысалы, экологиялық құқық бұзушылықпен азаматқа келтірілген шығынды өтеу жағдайларында).

Экологиялық құқықтық қатынастардың туындауы үшін жеке жағдайларда – жағдайлар немесе әрекеттер қарастырылмаған, ал сәйкесінше құқықтық қатынастар заңның тікелей көрсету күшімен туындайды. Мұндайлар – азаматтар орман қорларының жеріне еркін келіп, онда саңырауқұлақ пен жидек теруге, немесе елді мекендердің (жолдар, алаңдар, жағажайлар және т.б.) жалпы қолданыстағы жерлерінде бола алатын жалпы табиғатты пайдалану құрылыстары болып табылады.

Көптеген жағдайларда қазіргі уақытта экологиялық құқықтық қатынастардың туындауына негіздемелер мемлекеттік билік органдарының актілері болып табылады. Болашақта азаматтық қоғамның қалыптасуымен және азаматтардың белсенділігінің артуымен және олармен қоғамдық және коммерциялық емес экологиялық бірлестіктердің құрылуымен экологиялық құқықтық қатынастардың туындауына азаматтық-құқықтық негіздемелердің рөлі арта түсетін болады.

Бақылау сұрақтары:

- 1) Мемлекеттің экологиялық функциясы дегеніміз не?
- 2) Экологиялық құқықтың түсінігі мен пәнін ашып көрсетіңіз.
- 3) Экологиялық құқық әдістерінің түсінігі мен түрлерін атаңыз.
- 4) Экологиялық құқықтың жалпы және арнайы қағидаларына сипаттама беріңіз.
- 5) Экологиялық құқықтың жүйесі қандай бөлімдерден тұрады?
- 6) Экологиялық құқықтың басқа құқық салаларымен ара қатынасы қандай?
- 7) Экологиялық құқық қатынастарының түсінігін және мазмұнын ашып көрсетіңіз.
- 8) Экологиялық қатынастардың түрлерін атаңыз.
- 9) Экологиялық құқық қатынастардың субъектілері мен объектілеріне сипаттама беріңіз.
- 10) Экологиялық құқық қатынастардың пайда болу, өзгертілу және тоқтатылу негіздері қандай?

Қолданылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі 09.01.2007 ж.
2. Күлтелеев, С. Т. Қазақстан Республикасының экологиялық құқығы. Жалпы және Ерекше бөлімі: оқулық / С.Т. Күлтелеев, Е.Ш. Рахметов. – Алматы : HAS, 2008. – 325 б.
3. Байдельдинов Д.Л. Қазақстан Республикасының Экологиялық құқығы.- Алматы, 2005.
4. Культелеев С.Т. Экологическое право Республики Казахстан: учебное пособие. – Алматы: «NURPRESS», 2011. – 432 с.

